

УДК 32.019.5:323.3:321.7

Яковлев Д. В., НУ «ОЮА»

РАЦІОНАЛЬНИЙ ВИБІР ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА УМОВА ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

В статті аналізується проблема змісту та ступеню впливу раціонального вибору політичних акторів на процеси переходу до демократії.

Проблеми функціонування демократії як типу політичного режиму полягають у забезпеченні розподілу влади, регулярних та вільних виборчих змагань, розвитку системи партійного представництва, громадянського суспільства та самоорганізації. Вони ґрунтуються на раціональних засадах організації влади та суспільства, які наявні у політичній реальності демократичних країн.

Водночас, для того, аби говорити та писати про демократію після двадцяти років «перехідного періоду», необхідна неабияка віра у майбутнє країни. Тому слід щиро подякувати організаторам даного симпозіуму, які вже самим фактом його проведення засвідчують вірність демократичним ідеалам та підтримують віру у демократичне майбутнє у середовищі професійних політологів. Сподіваюсь, ми «віримо, бо знаємо».

У науковому дискурсі існує розвинута система раціональної аргументації щодо демократичних переходів, проте реальна демократія залишається предметом віри, вона усе ще «на горизонті». Власне, представлені нижче міркування присвячено проблемі раціональності влади та суспільства в умовах переходу до демократії.

Така постановка питання обумовлена необхідністю створення моделі, яка би враховувала специфіку демократизації країни та поєднувала проведення реформ у економічному, політичному, правовому, культурному просторах. Це стосується переходу до ринкової економіки, відмову від монополії на владу, забезпечення плюралізму та електоральної конкуренції, верховенства права, створення умов для вираження та реалізації відповідних інтересів різних суспільних груп.

У перехідний період в суспільстві достатньо активними є добре організовані групи, які отримують доступ до влади, економічних,

інформаційних та політичних ресурсів впливу на усі сфери суспільного життя, згодом монополізуючи його. Такі групи не мають раціональних мотивів враховувати думку неорганізованих, або гірше організованих суспільних груп, суспільства в цілому.

Перехідний період можна розуміти як перетин економічних та політичних факторів, які у комплексі не зазнали структурних змін. У посткомуністичних умовах замість ринкової раціоналізації витрат має місце ерозія інституційної лінії між державою і ринком, коли змішуються управлінсько-політичний і комерційний сектори держави. Підприємці у посткомуністичних країнах не стали сильною прореформаторською групою. Скоріше, вони використовували політичний вплив для посилення своїх позицій, перетворившись у потужні монопольні групи.

У посткомуністичних суспільствах проблема полягає ще й у відсутності демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти (у тому числі – медіаграмотності), що утворює перспективу поступового згортання демократичних реформ та зведення до мінімуму політичної участі громадян та ролі громадської думки.

Демократизація передбачає пошук механізмів вирішення одного із головних завдань: перетворення раціональних дій індивідуальних та колективних політичних акторів на колективну раціональну дію із задоволення суспільного інтересу. Використовуючи метафору Адама Сміта, можна стверджувати, що протягом останніх двадцяти років «невидима рука ринку» так і не з'явилась, а процес конструювання демократії на пострадянському просторі засвідчив, що для переходу до демократії потрібно «дві руки». Очевидно, це пов'язано із появою суспільного класу олігархів – «максимізаторів» влади, прибутку, ресурсів, які діють у дусі класичної економічної раціональності.

Відкритим залишається питання: яким чином спрямувати раціональні дії егоїстичних акторів на забезпечення всеохопного інтересу? При чому зробити це необхідно в рамках гарантування демократичних прав і свобод громадян. Обмеження свободи призведе до альтернативи демократії – авторитаризму та диктатурі, коли монополізація влади лише зростає. Логіка автократа, як і олігархії, полягає в ігноруванні суспільного інтересу, турботі про збереження влади (в умовах автократії вона стосується ще й вирішення проблеми спадковості) та максимізації власного ресурсу.

Із цим пов'язана ще одна практична проблема: визначення суб'єкта, здатного в умовах демократичного переходу зберегти високий рівень довіри суспільства для реалізації суспільного інтересу без монополізації влади та обмеження економічних та політичних свобод. Можливо, йдеться про харизматичного лідера, політика – популіста, колективних, або інституційних акторів – громадянське суспільство, політичні партії, мас-медіа, церкву, армію, інтелігенцію тощо?

Враховуючи досвід недолугого планування за радянських часів, концентрації влади у руках номенклатури та інших радянських «максимізаторів» вигоди, досвід реформ після ропаді СРСР, можна припустити, що саме у питанні щодо змісту реформ та їх суб'єкту концентровано виражається сутність сучасних викликів для демократії на пострадянському просторі.

Відповідь на це питання передбачає звернення до міждисциплінарних досліджень, основними з яких у контексті заявленої теми, будуть теорія суспільного (публічного) вибору та теорія демократії.

Для аналізу переходів до демократії критично важливими є положення класиків демократичної теорії. Незважаючи на великий часовий відрізок, вони зберігають засадничу цінність як для консолідованих демократій, так і для перехідних режимів.

Від політичного ідеалу, яким політичні мрійники цікавились декілька століть поспіль, демократія пройшла шлях до впливової політичної ідеї XIX століття, стала глобальною політичною реальністю, а наприкінці минулого століття – універсальною парадигмою політичного устрою. Основами розуміння демократії є наступні положення, які виникли у широкому історичному та політичному контексті:

- висновок «першого громадянина» Афін Перикла, щодо здатності громадян оцінювати політику;
- характеристики політії Аристотелем;
- теорія суспільного договору Ж. -Ж. Руссо;
- спостереження за становленням демократії А. де Токвіля;
- теорія відкритого суспільства К. Поппера;
- дослідження демократії у плюральних суспільствах А. Лейпхарта;
- теорія громадянської культури Г. Алмонда та С. Верби та інших авторів. Сучасні теорії демократії представлено у роботах Р. Даля, А. Пшеворського, С. Гантингтона, Л. Даймонда, Дж. Сарторі та ін.

Процес демократизації політичної взаємодії нерозривно пов'язаний із раціоналізацією суспільних відносин. Розвиток науки, права, ринкової економіки, представницьких політичних інститутів, незалежних медіа, не в останню чергу є наслідком секуляризації, десакаралізації та раціоналізації політичного світу.

У теоретичному вимірі ці процеси відображено у концепції політичного ринку, представники якої говорять про схожість суспільних механізмів формування політики та ринку, про раціональність як фундаментальну основу поведінки економічних та політичних акторів. Демократія, у такому сенсі, виступає як ринковий механізм, що забезпечує політичну конкуренцію та, в кінцевому підсумку, примирення або встановлення балансу інтересів політичних акторів.

Політичний ринок перетворює інтереси суспільних груп у політичні вимоги завдяки змаганням між політичними акторами та реалізуються після здобуття ними електоральної підтримки з боку громадськості. Теорія політичного ринку представляє інтерпретацію політичного процесу як взаємодії вільних та автономних індивідів, кожний з яких переслідує власний раціональний інтерес, будь-то виборець, посадова особа, журналіст, депутат.

Розуміння раціонального вибору у мінливих політичних умовах в умовах інформаційного і темпорального дефіциту представлено теорією суспільно вагомого вибору. Навпаки, такі популярні у минулому столітті теорія раціональної організації та модель Номо економісус вже не є законодавцями наукової моди.

У роботах Г. Алмонда та С. Верби висувається гіпотеза щодо раціональних громадян, активна участь яких у політиці ґрунтується на інформованості, аналітичності та раціональності. Представники теорії суспільного вибору К. Ероу, Дж. Бюкенен, Г. Таллок, М. Олсон вважають, що процес демократизації передбачає раціональне формулювання мети суспільного розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат та вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів та оцінювання ситуації в цілому.

Демократія у сучасному світі залишається єдиною формою правління, яка зберігає можливість перетворювати індивідуальні раціональні дії на раціональну публічну політику в інтересах суспільства.

Конфлікти, які виникають у процесі переведення індивідуальних раціональностей у колективну, можуть бути вирішені в умовах демократії, тому що вони стають відкритими. Демократія утворила дієвий механізм політичного обговорення (політичних торгів), довела свою здатність забезпечити економічний розвиток країни через створення конкурентного політичного середовища.

Лауреат Нобелівської премії (2002 р.) Вернон Сміт вважає, що у кожній людині є «відчуття ринку», яке стосується прийняття рішень та формування лінії поведінки у економічних та політичних питаннях. Проте, раціональність носить фрагментарний характер у ситуаціях, які характеризуються:

- недостатньою інформованістю акторів;
- маніпулюванням з боку мас-медіа;
- впливом середовища (родини, колективу);
- сформованими історично культурними та політичними традиціями;
- регіональним поділом країни та переважаючими регіональними ідентифікаціями;
- темпоральним дефіцитом у здійсненні вибору.

У процесі модернізації демократичні погляди визначались у протистоянні із широким спектром політичних позицій: абсолютизмом, теократизмом, бюрократією, харизматичними лідерами, тоталітаризмом, авторитаризмом, імперіалізмом та ін. При цьому утверджуються демократичні принципи розподілу влади, виборчого права, самоврядування, світський характер держави та освіти.

Країни, які реалізують демократичний проект та намагаються спиратись на волю суспільства, очікує «пастька тоталітаризму». Сама демократія народжує тиранію «тотальності», коли дозволяє лідерам говорити від імені цілісності: «народу», «нації», суспільства та монополізувати право на істину. Джерела такого розуміння сягають ідеї «суспільного договору». На думку російського автора О. Салміна, Ж. -Ж. Руссо виступає з раціоналістичних позицій, тому що джерелом політичних спільнот він вважає природу людини «при світлі розуму і незалежно від священних догм», які дають верхній владі санкцію божественного права. Філософія Руссо, йдеться у роботі О. Салміна «Сучасна демократія», – або будується на хибному уявленні щодо здатності усіх зрозуміти та реалізувати суспільний договір, або передбачає появу Законодавця, який в ролі

поводиря суспільства, бере на себе відповідальність за встановлення ладу демократії та зміни людської природи, а окремого індивіда перетворює на частину цілого [2, с. 55].

У сучасному світі ризики для демократії пов'язуються із розвитком простору політичних комунікацій: залучення широких суспільних верств до процесу вироблення політики ускладнює прийняття раціонального політичного рішення. Одна із актуальних загроз демократії – медіатизація політики – змінює систему представництва громадських інтересів, трансформує соціальну, політичну та економічну реальність. Це відбувається тому, що комунікативний простір створює нові форми взаємодії у сфері публічної влади, призводить до зростання відкритості і транспарентності політичних інститутів, надає громадянам технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем. У розвитку комунікацій можна побачити ефективний засіб забезпечення зворотного зв'язку, участі громадян у формуванні політичного порядку денного.

Різноманіття інтересів та плюралізм цілей, характерне для демократичного суспільства вимагає раціональності як уміння представити, узгодити та перевести інтереси у площину аргументованого дискурсу. Одна із головних ознак демократії – необхідність для громадян приймати раціональні індивідуальні рішення в умовах політичної конкуренції. Це корелюється із визначенням К. Поппером відкритого суспільства, в якому індивіди «змушені» приймати особисті рішення. Він також пропонує обґрунтування демократії виходячи з недоліків диктатури, реальною основою демократії виступає не народовладдя, а верховенство права: «раціонально засновувати демократію на практичному принципі уникнення тиранії, а не на божественному або моральному праві людей на владу» [2, с. 112].

Суттєвими є складнощі, які виникають в процесі перетворення раціональних рішень і дій індивідуумів у колективні рішення і дії. Так, М. Олсон і його послідовники стверджують, що такий перехід від індивідуальної до колективної раціональності є майже недосяжним. В умовах демократизації загострюється конфлікт між індивідуальною та суспільною раціональністю. Індивід може раціонально діяти у своїх власних інтересах («має мотив до торгів»), але, як продемонстрував М. Олсон, це не призводить до раціоналізації суспільства: «Більшість суспільств, незважаючи на незчисленність

своїх ринків, не відзначаються ні високими доходами, ні швидким економічним розвитком... Для того, щоб досягти швидкого економічного зростання чи високого рівня доходів, суспільство має отримувати користь від взаємовигідних транзакцій, які, наприклад, передбачають позичання і надавання у позику та придбання на термін, тобто не є самодостатніми. Така вигода може отримуватись тільки від державно або соціально обумовлених ринків. Суспільство також потребує доходів від правомісного виробництва... від виробництва, що вимагає гарантування прав власності... гарантування контрактних прав...» [1, с. 164]. Висновок М. Олсона, актуальний для пострадянських країн полягає у тому, що низькі доходи населення обумовлені незахищеністю індивідуальних прав людей з боку держави.

У великій групі людей кожний учасник отримає дуже незначну частку вигоди від дії, у якій він бере участь з метою задоволення інтересу групи, а отже, не має мотивів для вступу до простору інтеракції. Більше того, раціональна поведінка індивіда полягає у тому, щоб самому увійти до групи, яка не платить, і щоб інші увійшли до групи, яка сплачує витрати. Однак така гра не враховує довготривалу перспективу, за якої найбільшу вигоду приносять саме дії згідно «всеохопних інтересів» (їх М. Олсон протиставляє вузькогруповим). Через такий мотив до «безбілетництва» для виникнення колективної дії у більшості галузей чи груп потрібно багато часу.

Для того, аби демократія та ринкова економіка породжували економічний успіх, необхідно гарантування чітко визначених індивідуальних прав та «відсутності грабіжництва». М. Олсон виділяє два типи «грабіжництва»: 1) порушення автократом прав підданих і конфіскації власності; 2) грабіжництво через лобіювання, яким встановлюються вигідні для груп особливих інтересів законодавчі норми, а також встановлюються ціни і норми оплати праці за рахунок картелізації чи змови.

Для успішного переходу до демократії необхідно виконати фундаментальну умову – держава повинна вирішувати завдання із забезпечення верховенства права та гарантування розвитку ринків, тобто діяти раціонально відповідно до власних функцій.

Приватна власність не існує без держави, отже – демократичні переходи неможливі без раціональної держави. Усі інші політичні акторипокликані виконувати допоміжні функції, їх

завдання – тиснути на державу, контролювати задля підвищення ефективності її діяльності. Звичайно, не можна недооцінювати роль інституцій громадянського суспільства, незалежних медіа та політичних партій у демократизації. Але теорія суспільного вибору створює більш реалістичну модель переходу, у якій тільки держава здатна забезпечити перехід до демократії.

Для України актуалізація проблеми раціоналізації пов'язана із власними особливостями та складовими розвитку, що впливають на становлення демократії, як процесу узгодження індивідуальних цінностей для вироблення колективної раціональної дії та підвищення ефективності здійснення колективного раціонального вибору на користь суспільства в цілому.

Набувають ваги такі характерні ознаки політичної взаємодії, як централізація влади, нерозвиненість горизонтальних політичних комунікацій, відсутність в інформаційному просторі суспільних медіа, які повинні репрезентувати не вузькогрупові позиції, а інтереси суспільства. Парадокс полягає у тому, що віра у владу, патерналізм, політична пасивність громадян є необхідними елементами політичного процесу і також можуть відігравати позитивну роль. Таким чином, в умовах раціональної держави, яка здійснює демократичні перетворення, характеристики, що вважались перешкодою демократії, можуть виступити акселератором демократичних перетворень.

Бібліографічний список

1. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.
2. Салмін А. М. Современная демократия: очерки становления / А. Салмин. – М. : Ad Margenim, 1997. – 447 с.

Стаття надійшла до редколегії 25.05.2012

В статтє проанализирована проблема содержания и степени влияния рационального выбора политических акторов на процессы перехода к демократии.

In the article the problem of maintenance and degree of influence of political actors rational choice on processes of passing to democracy is analysed.